

دانشگاه پیام نور

تاریخ مطبوعات

(رشته روزنامه‌نگاری)

دکتر حسین هژبریان

«امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.»^۱

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چند هزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز هفته کتاب ۷۲/۱۰/۴

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

نه	پیشگفتار
یازده	مقدمه
۱	فصل اول: کلیاتی درباره اهمیت مطبوعات
۱	هدف کلی
۱	هدف‌های یادگیری
۱	۱-۱ اهمیت مطبوعات در دنیای امروز
۳	۲-۱ اهمیت تاریخ مطبوعات
۴	۳-۱ منابع تاریخ مطبوعات
۵	۱-۳-۱ پیشینه پژوهش در زمینه مطبوعات
۶	۴-۱ مطبوعات پیش از اختراع چاپ
۶	۱-۴-۱ نخستین روزنامه‌ها
۸	۲-۴-۱ عوامل مؤثر بر پیدایش و توسعه مطبوعات
۱۱	خلاصه فصل اول
۱۲	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول
۱۵	فصل دوم: پیدایش کتاب، چاپ و نخستین روزنامه‌ها
۱۵	هدف کلی
۱۵	هدف‌های یادگیری
۱۵	۱-۲ پیدایش کتاب و چاپ
۱۶	۱-۱-۲ تولید کتاب پیش از اختراع چاپ
۱۹	۲-۱-۲ سیر تحولات تولید کاغذ
۲۱	۳-۱-۲ اختراع چاپ ماشینی
۲۴	۲-۲ نخستین روزنامه‌های چاپی
۲۸	خلاصه فصل دوم

۲۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۳۱	فصل سوم: روزنامه‌نگاری معاصر جهان
۳۱	هدف کلی
۳۱	هدف‌های یادگیری
۳۱	۳-۱ تحولات مطبوعات در سده هجدهم
۳۲	۳-۱-۱ انگلستان
۳۳	۳-۱-۲ آمریکا
۳۴	۳-۱-۳ فرانسه
۳۵	۳-۱-۴ آلمان
۳۵	۳-۲ تحولات مطبوعات در سده نوزدهم
۳۵	۳-۲-۱ انقلاب صنعتی و مطبوعات
۳۶	۳-۲-۲ مطبوعات آمریکا در سده نوزدهم
۳۸	۳-۲-۳ مطبوعات انگلستان در سده نوزدهم
۳۸	۳-۲-۴ مطبوعات فرانسه در سده نوزدهم
۴۰	۳-۲-۵ مطبوعات آلمان در سده نوزدهم
۴۰	۳-۳ فراگیر شدن مطبوعات در جهان
۴۱	۳-۴ تحولات مطبوعات در سده بیستم
۴۱	۳-۴-۱ عصر جهانی‌شدن
۴۱	۳-۴-۲ مطبوعات آمریکا در سده بیستم
۴۲	۳-۴-۳ مطبوعات انگلستان در سده بیستم
۴۳	۳-۴-۴ مطبوعات فرانسه در قرن بیستم
۴۳	۳-۴-۵ مطبوعات آلمان در سده بیستم
۴۴	۳-۴-۶ مطبوعات سایر کشورها در قرن بیستم
۴۵	خلاصه فصل سوم
۴۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۴۹	فصل چهارم: چاپ و چاپخانه در ایران
۴۹	هدف کلی
۴۹	هدف‌های یادگیری
۴۹	۴-۱ چاپ و چاپخانه در دوره باستان
۵۰	۴-۲ مسلمانان و صنعت چاپ
۵۱	۴-۳ چاپ و چاپخانه در دوران صفویه
۵۴	۴-۴ چاپ و چاپخانه در ایران عصر قاجار
۵۷	۴-۴-۱ تفاوت‌های چاپ سربی و سنگی
۵۹	۴-۴-۲ صنعت چاپ در دوره ناصری
۶۱	۴-۵ چاپ و چاپخانه در دوره پهلوی اول

۶۲	۴-۶ چاپ و چاپخانه در دوره پهلوی دوم
۶۴	۴-۷ صنعت چاپ بعد از پیروزی انقلاب اسلامی
۶۵	خلاصه فصل چهارم
۶۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۶۹	فصل پنجم: سیر تحولات مطبوعات در ایران
۶۹	هدف کلی
۶۹	هدف‌های یادگیری
۶۹	۵-۱ شکل‌گیری چاپ و مطبوعات در دوره قاجار
۷۱	۵-۲ روزنامه‌نگاری در دوره ناصرالدین شاه
۷۳	۵-۲-۱ تشکیل اداره انطباعات
۷۴	۵-۲-۲ تلاش برای نظارت بر ورود افکار بیگانه
۷۵	۵-۲-۳ نشریات ادواری خارجی در دوره ناصری
۷۶	۵-۳ مطبوعات در دوره مظفری
۷۸	۵-۳-۱ نظارت بر مطبوعات در دوره مظفری
۷۹	۵-۳-۲ تحول در روزنامه‌های داخلی و خارجی
۸۱	خلاصه فصل پنجم
۸۲	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۸۵	فصل ششم: مطبوعات در ایران از استقرار مشروطه تا کودتای اسفند ۱۲۹۹ش
۸۵	هدف کلی
۸۵	هدف‌های یادگیری
۸۵	۶-۱ نقش روزنامه‌ها در ورود اندیشه ترقی‌خواهی
۸۶	۶-۲ تشکیل مجلس و نظارت بر مطبوعات
۸۷	۶-۳ مطبوعات و نهادهای مدنی در ایران
۹۰	۶-۴ مطبوعات ایران از استبداد صغیر تا جنگ اول جهانی
۹۴	۶-۵ نشریات طنز در دوره مشروطه
۹۵	۶-۶ مطبوعات محلی و استانی در دوره مشروطه
۹۸	۶-۷ مطبوعات مرتبط با زنان در دوره مشروطه
۱۰۰	خلاصه فصل ششم
۱۰۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۱۰۳	فصل هفتم: مطبوعات ایران در دوره پهلوی اول
۱۰۳	هدف کلی
۱۰۳	هدف‌های یادگیری
۱۰۳	۷-۱ از کودتای ۱۲۹۹ش تا آغاز حکومت پهلوی
۱۰۴	۷-۱-۱ اقدامات دولت کودتا در زمینه مطبوعات
۱۰۴	۷-۱-۲ دستگیری صاحبان قلم و آزادی‌خواهان

۱۰۷	۳-۱-۷ اقدامات رضاخان برای تغییر سلطنت و نقش روزنامه‌ها
۱۱۰	۲-۷ تشکلهای مطبوعاتی و مطبوعات تخصصی
۱۱۰	۱-۲-۷ تشکلهای مطبوعاتی
۱۱۱	۲-۲-۷ مطبوعات تخصصی
۱۱۳	خلاصه فصل هفتم
۱۱۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم
۱۱۷	فصل هشتم: مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰، تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش.
۱۱۷	هدف کلی
۱۱۷	هدف‌های یادگیری
۱۱۷	۱-۸ ویژگی‌های مطبوعات در دوره اشغال ایران توسط متفقین
۱۲۱	۱-۱-۸ تشکلهای مطبوعاتی
۱۲۲	۲-۱-۸ سیاست مطبوعاتی دول اشغالگر و تأثیر مطبوعات در سیاست جاری
۱۲۵	۲-۸ مطبوعات در دوره نخست جنبش ملی‌شدن نفت ایران
۱۲۹	۳-۸ قانون مطبوعات در دوره جنبش ملی‌شدن نفت
۱۳۰	۴-۸ مطبوعات در دوره دوم جنبش ملی‌شدن نفت
۱۳۲	خلاصه فصل هشتم
۱۳۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هشتم
۱۳۵	فصل نهم: مطبوعات ایران از کودتای ۲۸ مرداد تا انقلاب اسلامی
۱۳۵	هدف کلی
۱۳۵	هدف‌های یادگیری
۱۳۶	۱-۹ تأثیر کودتا بر فعالیت مطبوعات
۱۳۷	۲-۹ قانون مطبوعات مصوب ۱۳۳۴ ش.
۱۳۹	۳-۹ وضعیت عمومی مطبوعات از کودتا تا انقلاب اسلامی
۱۵۲	۴-۹ مطبوعات تخصصی
۱۵۶	خلاصه فصل نهم
۱۵۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل نهم
۱۵۹	فصل دهم: مطبوعات ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۱۵۹	هدف کلی
۱۵۹	هدف‌های یادگیری
۱۵۹	۱-۱۰ فعالیت‌های مطبوعاتی از ابتدای انقلاب اسلامی تا پایان جنگ تحمیلی
۱۷۰	۲-۱۰ فعالیت‌های مطبوعاتی از پایان جنگ تحمیلی تا عصر حاضر
۱۷۶	خلاصه فصل دهم
۱۷۷	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دهم
۱۸۱	پاسخنامه
۱۸۳	منابع

پیشگفتار

جستجوی ریشه پیدایش مطبوعات ما را به دورترین تاریخ‌های مکتوب بشر می‌کشاند. انسان‌های نخستین با انواع روش‌ها در صدد کسب خبر بودند و آن‌را ابزاری برای بقای خود به‌شمار می‌آوردند. با اختراع خط، این نیاز شکل جدیدی به خود گرفت و به‌صورت وسیع در اختیار دولت‌هایی که اندک‌اندک شکل می‌گرفتند قرار گرفت. به‌تدریج نیاز به کسب خبر از سطح دولت‌ها فراتر رفت و عموم افراد جامعه برای اطلاع‌یافتن از آنچه جامعه خودشان و سایر جوامع روی می‌داد کنجکاو شدند که موجب پیدایش روزنامه‌های اولیه در شکل ابتدایی آن شد.

با اختراع فن چاپ که در مرحله نخست برای تکثیر کتب صورت گرفته بود، راه برای استفاده از این فن نوین در انتشار روزنامه‌ها گشوده شد و بدین ترتیب روزنامه‌های چاپی نیز به‌عنوان ابزاری مؤثر در جمع‌آوری و انتشار اخبار پای به عرصه وجود گذاشتند. تأثیرگذاری این پدیده نوین چنان زیاد بود که مورد استقبال اکثر جوامع قرار گرفت و به‌سرعت از اروپا به قاره‌های دیگر وارد شد و در همه‌جا منشأ اثر واقع گردید. ازسوی دیگر گسترش دامنه نفوذ این رسانه جدید به عرصه قدرت، از همان روزهای نخست نارضایتی قدرت‌های مرکزی را برانگیخت و کشمکش مداوم مطبوعات و دولت‌های گوناگون را پایه‌گذاری نمود. بسیاری از روزنامه‌ها توقیف شدند و نویسندگان فراوانی مجازات شدند ولی مطبوعات به راه خود ادامه دادند و به‌تدریج به یکی از الزامات جامعه تبدیل گردیدند.

در ایران نیز با تثبیت قدرت سیاسی در ابتدای قرن نوزدهم، لزوم راه‌اندازی چاپخانه احساس شد و به فاصله اندکی بعد از تأسیس نخستین چاپخانه، نخستین روزنامه فارسی آغاز به کار کرد. در ابتدای کار روزنامه‌های ایران زیر نظر دولت و برای انتشار اخبار رسمی، طبق دیدگاه موردنظر دولت فعالیت می‌کردند. ولی در راستای حرکت کلی جامعه و پیرو اقدامات نخبگان، کم‌کم روزنامه‌ها به ارائه راهکار برای حل مشکلات برآمدند و پس از چندی باب انتقاد از دولت را گشودند. در دوره ناصری استبداد دولت مرکزی اجازه انتقاد علنی در مطبوعات داخلی را نمی‌داد و منتقدین با استفاده از روزنامه‌های فارسی چاپ خارج از کشور دیدگاه‌های خود را مطرح می‌ساختند. ولی پس از ترور ناصرالدین‌شاه و آغاز سلطنت مظفرالدین‌شاه فضای فعالیت روزنامه‌ها مناسب‌تر شد. با صدور فرمان مشروطیت عصر جدیدی در فعالیت مطبوعات ایران آغاز گردید و افزایش شمار روزنامه‌ها و انتقادات صریح و بی‌پرده از دولت، رجال سیاسی و حتی شاه و دربار چهره متفاوتی به مطبوعات این دوره داد.

از این‌پس فعالیت مطبوعات در ایران به تناوب دوره‌هایی از فعالیت و آزادی و سخت‌گیری و محدودیت را تجربه کرده است. دوره یک‌ساله استبداد صغیر هم‌زمان با توقیف مطبوعات، دستگیری و قتل روزنامه‌نگاران و رکود فعالیت‌های مطبوعاتی بود. ولی دوره پس از فتح تهران توسط مشروطه‌خواهان، نوید دوره‌ای از رونق مجدد مطبوعات را می‌داد. کودتای رضاخان در اسفند ۱۲۹۹ش. به تدریج روزنامه‌نگاری را با محدودیت مواجه ساخت که در سال ۱۳۲۰ش. به اوج خود رسید؛ ولی اشغال ایران توسط متفقین و استعفای رضاشاه که مصادف با آغاز سلطنت محمدرضاشاه بود مجدداً دوره‌ای از رونق و فعالیت روزنامه‌های گوناگون را رقم زد که ۱۲ سال ادامه یافت. در این دوره افراد مختلفی با انگیزه‌های متفاوت وارد عرصه روزنامه‌نگاری می‌شدند و افزایش شمار روزنامه‌ها نشانه این فعالیت بود. کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش. افزایش فشار بر روزنامه‌ها و توقیف روزنامه‌نگاران منتقد را در پی داشت و یک‌بار دیگر فعالیت‌های مطبوعاتی با محدودیت‌های متعدد مواجه شد که تا آستانه انقلاب اسلامی تداوم یافت. دوره پس از انقلاب اسلامی نیز با فراز و فرودهایی مواجه بوده است که در جای خود توضیح داده خواهد شد. بنابراین نحوه فعالیت مطبوعات در ایران را می‌توان تابعی از شرایط سیاسی آن دانست.

در کنار این دوره‌های مختلف از فعالیت های مطبوعاتی در ایران، بایستی به فناوری‌های مورد استفاده روزنامه‌نگاران اشاره کرد که به مرور ارتقا یافته است و امروزه با کیفیت مناسبی فعالیت می‌کند. این فناوری‌ها با توجه به شرایط اقتصادی حاکم بر کشور رشد نسبتاً مداومی را نشان می‌دهد و برخلاف دوره‌های متفاوت فعالیت مطبوعاتی، روند نسبتاً ثابتی را پشت سر گذاشته است. آنچه تاریخ مطبوعات خوانده می‌شود تلاش برای تبیین نقش این رسانه با توجه به برآیند تحولات تکنیکی آن و ارتباطش با تحولات اجتماعی است.

مقدمه

امروزه مطبوعات به جزئی از زندگی روزمره انسان‌ها تبدیل شده است و در اشکال گوناگون ایفای نقش می‌کند. روزنامه‌ها، مجلات و نشریات گوناگون به صورت کاغذی و الکترونیکی برای خبررسانی و تحلیل رویدادها می‌کوشند. هرچند ظهور شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های متعدد این گمان را پدید آورده بود که شاید روزنامه و مطبوعات تأثیر همیشگی خود را از دست بدهند، ولی به نظر می‌رسد این رسانه مهم همان‌گونه که در کنار رقبای تازه‌نفسی مانند رادیو و تلویزیون به حیات خود ادامه داد، از پس رقبای تازه هم برآید.

بنابراین شناخت جامعه بدون توجه به چنین پدیده تأثیرگذاری بسیار دشوار است و به کسب نتیجه دلخواه نخواهد انجامید. مضاف بر آنکه برای شناخت مطبوعات، توجه به پیشینه و روند شکل‌گیری آن اهمیت دارد. آنچه به مطالعه پیشینه مطبوعات اهمیت بیشتری می‌بخشد در وهله نخست آشنایی فعالان حوزه مطبوعات با سابقه حرفه خود و استفاده از تجربیات گذشته است و در وهله بعد نقشی است که محتوای مطبوعات گذشته در فهم بهتر گذشته بازی می‌کند و در علومی مانند تاریخ و رشته‌های نزدیک به آن کاربرد فراوانی دارد. مجموعه این دلایل به پیدایش مجموعه مطالعاتی به نام تاریخ مطبوعات شده است که خود شاخه‌های فراوانی دارد. در این کتاب تلاش شده است خوانندگان ضمن آشنایی با عوامل متنوع اهمیت مطبوعات، در یک فرایند تدریجی با چگونگی پیدایش خط و کتابت از قدیمی‌ترین ایام، از تحولات صنعت چاپ و نشر کتاب و همچنین سابقه این صنعت در ایران مطلع شوند و سپس پیشینه نخستین روزنامه‌های ایران با رعایت اولویت زمانی تا زمان حاضر ارائه شود.

با این توضیحات می‌توان گفت کتاب «تاریخ مطبوعات» در ده فصل تألیف شده است. در فصل نخست پس از بیان کلیاتی درباره مطبوعات به مواردی از قبیل منابع تاریخ مطبوعات، پیشینه پژوهش درباره آن، مطبوعات قبل از اختراع چاپ و عوامل مؤثر بر رشد و توسعه مطبوعات پرداخته شده است. فصل دوم به چاپ و روزنامه‌های اولیه اختصاص یافته است و پس از توضیحاتی درباره تولید کتاب در دوره قبل از چاپ، روزنامه‌های این عصر را نیز شرح داده و آنگاه به کاغذ و روند تولید آن پرداخته است. در فصل سوم روزنامه‌نگاری معاصر جهان مورد توجه قرار گرفته است و تحولات روزنامه‌نگاری در کشورهایی مانند آلمان، انگلستان، فرانسه و آمریکا در سده‌های هجدهم، نوزدهم و بیستم با ذکر جزئیات ضروری بیان شده است و سپس به فراگیر شدن این پدیده در سراسر جهان اشاره شده است. فصل چهارم برای شرح تحولات صنعت چاپ و چاپخانه در ایران در نظر گرفته شده است و در آن پس از یک مقدمه کوتاه از پیشینه چاپ در ایران به چگونگی ورود و کیفیت فعالیت نخستین چاپخانه‌ها در ایران عصر قاجار و پهلوی پرداخته و سیر آنرا تا زمان حاضر به بحث گذاشته است. در فصول پنجم تا دهم مطبوعات ایران از ابتدا تا دوره پس از انقلاب اسلامی توضیح داده شده است و برای حفظ انسجام مطالب تقدم و تأخر زمانی آن رعایت شده است. بدین ترتیب که در فصل پنجم مطبوعات ایران از ابتدا تا انقلاب مشروطه معرفی شده است، در فصل ششم همین موضوع در دوره مشروطه بررسی شده است و فصل هفتم به تحولات مطبوعات ایران در دوره پهلوی اول اختصاص داده شده است. دوره پهلوی دوم به دلیل مدت طولانی و گستردگی مطالب به دو فصل هشتم و نهم (از ابتدا تا کودتای ۲۸ مرداد و از کودتای ۲۸ مرداد تا انقلاب اسلامی) تقسیم شده است و در فصل دهم مطبوعات ایران در دوره پس از انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

در خاتمه ضمن سپاسگزاری از کلیه دوستان، اساتید و صاحب‌نظرانی که در پیدایش این اثر یار و راهنمای نگارنده بودند، از پیگیری‌های مشفقانه کارشناسان دفتر تدوین و تولید کتب و محتوای آموزشی صمیمانه تشکر می‌کنم و امیدوارم مطالعه کتاب حاضر کمک هرچند ناچیزی به شناخت تاریخ این مرز و بوم کند.

فصل اول

کلیاتی درباره اهمیت مطبوعات

هدف کلی

بررسی دلایل اهمیت مطبوعات

هدف‌های یادگیری

از دانشجویان انتظار می‌رود پس از مطالعه فصل بتوانند:

۱. اهمیت مطبوعات را در جهان امروز بیان کنند و عوامل بقای آن را در دنیای رسانه‌ها توضیح دهند.
۲. تفاوت‌های مطبوعات را با سایر رسانه‌ها توضیح دهند.
۳. منابع تاریخ مطبوعات را برشمارند و چند نمونه مهم از آن را برشمارند.
۴. وضعیت مطبوعات را قبل از اختراع چاپ توصیف کنند.
۵. عوامل مؤثر بر پیدایش و توسعه مطبوعات را بشناسند و تحولات مطبوعات را در طول تاریخ بیان کنند.

۱-۱ اهمیت مطبوعات در دنیای امروز

در عصر حاضر مناسبات اجتماعی به‌نحو فزاینده‌ای در حال پیچیده‌شدن است و رسانه‌های جمعی به‌دلیل تأثیر زیادی که بر روابط فردی و جمعی انسان‌ها می‌گذارند اهمیت فراوانی یافته‌اند. رسانه‌ها در ایجاد اشتغال، تولید کالا و خدمات، کمک به ارتقای مناسبات فرهنگی و رشد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه تأثیرگذارند و با فراگیر شدن آن‌ها

روزبه روز دامنه این تأثیر در حال گسترش است. در حال حاضر رسانه‌ها به سرچشمه قدرت، کنترل و مدیریت و نوآوری تبدیل شده‌اند و تبلوری از پیشرفت‌های فرهنگی، هنری، سبک زندگی، هنجارها و نمادها هستند. گسترش دانش و اطلاعات مخاطبان از مهم‌ترین کارکردهای مطبوعات است که آن‌را نخستین روز فعالیت خود حفظ کرده‌اند. اطلاعاتی که مطبوعات به صورت روزانه در اختیار خوانندگان خود قرار می‌دهند، در شکل‌گیری افکار عمومی، جلب مشارکت جمعی و تأثیرگذاری بر فضای سیاسی مؤثر است و جایگاه مطبوعات را به عنوان نخستین وسیله ارتباط جمعی حفظ کرده است.

مطبوعات با وجود پیدایش رسانه‌های جذاب‌تری مانند رادیو و تلویزیون توانستند به کار خود ادامه دهند که حاکی از برخی ویژگی‌های انحصاری آن‌ها است. نخستین نکته آن است که مطبوعات به لحاظ شرایط فیزیکی دوام زیادی دارد و امکان مرور، تکرار و بازتولید پیام آن وجود دارد. نکته دوم آن است که چاپ‌شدن مطبوعات، به گزینش مخاطبان منجر می‌شود و تنها کسانی می‌توانند از این رسانه بهره ببرند که حداقل دارای سواد خواندن باشند. هرچند این ویژگی افراد بیسواد را از مخاطبان مطبوعات خارج می‌کند و ظاهراً برتری رادیو و تلویزیون را از این نظر در پی دارد، ولی موجب گلچین‌شدن مخاطبان مطبوعات و نخبه‌تربودن آن‌ها در قیاس با سایر رسانه‌ها می‌شود. بنابراین می‌توان گفت مطبوعات با تأثیرگذاری بر نخبگان جامعه، با واسطه بر جامعه مؤثر واقع می‌شود.

مطبوعات به دلیل ویژگی‌های ساختاری خود، محدودیت‌های زمانی رادیو و تلویزیون را ندارند و برای ارائه تحلیل و تفسیر از رویدادها فرصت بیشتری در اختیار دارند. بنابراین مخاطبانی که مایل به مطالب عمیق‌تر هستند، معمولاً مطبوعات را به سایر رسانه‌ها ترجیح می‌دهند. خواننده روزنامه می‌تواند برای فهم بهتر مطالب، خواندن را متوقف کند و بخش‌های پیچیده و دشوار را دوباره مرور کند. بنابراین مطبوعات برای یادگیری مفاهیم پیچیده و مشکل‌تر، درک جزئیات و تجزیه و تحلیل نکات و مسائل انتقادی مناسب‌تر هستند (رشیدپور، ۱۳۴۶: ۲۱). بررسی ویژگی‌های خوانندگان مطبوعات نیز چنین یافته‌هایی را تأیید می‌کند. خوانندگان روزنامه معمولاً افرادی دارای سواد کافی، تحصیلات و میان‌سال یا بالاتر هستند، متأهل، صاحب‌خانه و دارای موقعیت اجتماعی مناسب‌اند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت افراد روزنامه‌خوان اشخاص بالغی

هستند (آلبر، ۱۳۶۸: ۱۸) که با تأثیر غیرمستقیم بر افکار عمومی جامعه، به نوعی رهبری فکری جامعه را برعهده دارند.

مطبوعات برای انتقال اطلاعات و اخبار، و ایجاد آگاهی و ارتباط میان افراد جامعه از زبان نوشتاری استفاده می‌کنند (قندی، ۱۳۷۲: ۵۹) و تنها به ارائه اطلاعات و اخبار اکتفا نمی‌کند؛ بلکه هم در لایه‌ها و طبقات اجتماعی نفوذ می‌کند و هم خوانندگان مطبوعات را از سایر طبقات متمایز می‌کند. مطبوعات از طریق پیام‌های مداوم، مشروح و مفصلی که با خود دارد، بدل به بخشی از زندگی خوانندگان می‌شود و در بین آن‌ها جای خاصی پیدا می‌کند. بدین ترتیب مطالعه به نشانه‌ای از رشد اجتماعی تبدیل می‌شود (ملون مارتینز، ۱۳۵۰: ۱۴۶). ازسوی دیگر تأثیر عمیق‌تری که مطبوعات در مقایسه با سایر رسانه‌ها بر مخاطبان خود می‌گذارد، نشان‌دهنده پیوند محکمی است که بین تولیدکنندگان محتوای مطبوعات و خوانندگان آن وجود دارد و ائتلافی بین آن‌ها به‌عنوان رهبران فکری جامعه به‌وجود می‌آورد که در مناسبات اجتماعی سهم و تأثیر بسزایی دارد. در عین حال نقش نظارتی مطبوعات در جوامع مبتنی بر عقل جمعی، این رسانه را به‌عنوان رکنی از ارکان جامعه مدنی مطرح ساخته است. می‌توان گفت درحال حاضر مطبوعات ابزار مهمی در ایجاد رابطه و گسترش فضای گفتگو بین دولت، نخبگان و جامعه به‌شمار می‌رود.

مجموعه عواملی که ذکر شد اهمیت مطبوعات را در گذشته و حال نشان می‌دهد. ولی شناخت دقیق مطبوعات نیز مانند سایر پدیده‌ها مستلزم بررسی و فهم تاریخ آن و تحولاتی است که پشت سر گذاشته است.

۱-۲ اهمیت تاریخ مطبوعات

مطبوعات از مناقشه‌برانگیزترین موضوعات تاریخ معاصر است. این مبحث مهم از زوایای مختلفی بررسی شده است و هریک از این بررسی‌ها به گوشه‌ای از واقعیات مرتبط با مطبوعات اشاره‌ای داشته‌اند. در بیشتر کشورها اندکی پس از پیدایش مطبوعات و تثبیت جایگاه اجتماعی‌اش، تاریخچه آن نیز مانند سایر پدیده‌های مرتبط با زندگی بشر مورد توجه قرار گرفت. بنابراین اهمیت تاریخ مطبوعات در اهمیت مطبوعات نهفته است و تأثیرگذاری این پدیده، پژوهشگران را به بررسی سابقه و تحولات آن

برمی‌انگیزد. از نظر تاریخی، تعاریف متعددی برای مطبوعات به کار رفته است که بسیار متنوع و گهگاه متضادند. برخی آن‌را از نظر تأثیرات اقتصادی بررسی کرده‌اند و تازه‌بودن اخبار را علت ارزش آن دانسته‌اند (هیئت، ۱۳۳۳: ۵) و برخی به جنبه فرهنگی مطبوعات و تأثیری که بر زندگی اجتماعی بشر می‌گذارد اهمیت می‌دهند. علاوه بر اهمیتی که مطبوعات به عنوان یک رسانه و پدیده اجتماعی دارد، در بررسی رویدادهای گذشته که موضوع علم تاریخ را تشکیل می‌دهد، یکی از مهم‌ترین و بهترین منابع مطبوعات است. محقق تیزبین تاریخ با استفاده صحیح از مطبوعات هر دوره، به خوبی فضای حاکم بر جامعه را درک می‌کند و با کُنه رویدادها آشنا می‌شود. این ویژگی با نزدیک‌تر شدن به دوران معاصر که شمار مطبوعات فزونی می‌گیرد اهمیت بیشتری می‌یابد. در کنار اهمیت مطبوعات به عنوان منبعی برای بررسی‌های تاریخی، بدیهی است که بررسی مطبوعات هر کشور یا منطقه‌ای به شناخت تحولات فنی و تخصصی آن در گذشته کمک شایانی می‌کند و راه را برای بهبود روش‌ها و ارتقای کیفیت ارائه خدمات می‌گشاید. بنابراین می‌توان برای مطبوعات نقشی چندوجهی قائل شد که اطلاعات دست‌اولی درباره تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی یک کشور، شهر یا منطقه به دست می‌دهد.

۱-۳ منابع تاریخ مطبوعات

بهترین منابع برای بررسی تاریخ مطبوعات، خود مطبوعات است. برای آگاهی از روند فعالیت‌های مطبوعات بهتر است به روزنامه‌ها و مجلات آن دوره مراجعه شود. در این صورت پژوهشگر برای آگاهی از تاریخ اجتماعی و سیاسی هر دوره، می‌تواند تحولات مطبوعاتی را از رخدادهای بیرون بکشد. برای شناخت تاریخ مطبوعات، هم خود مطبوعات و هم آثار دیگر نوشتاری و کتاب‌ها راهگشا است، تاریخچه‌های مطبوعات در صورت رعایت معیارهای علمی کمک خوبی هستند. خاطرات روزنامه‌نگاران نیز با آگاهی بخشی از رخدادهای پشت پرده مطبوعات می‌توانند مفید باشند. فهرست‌های تفصیلی مطبوعات یک شهر، استان و یا کشور برای آشنایی با مطبوعات محلی به اندازه تجدید چاپ روزنامه‌های قدیمی در قالب کتاب یا نسخه‌های الکترونیکی اهمیت دارند.

۱-۳-۱ پیشینه پژوهش در زمینه مطبوعات

تاریخ مطبوعات در قالب بررسی مطبوعات یک شهر، استان و کشور تا حدود زیادی رایج است که غالباً درباره مطبوعات بحث کوتاهی دارند و بعد به سراغ فهرست الفبایی مطبوعات و اطلاعاتی از قبیل سال انتشار، مدیر و نویسندگان مشهور آن می روند. در این روش، جریان‌های مطبوعاتی و تحولات کلی که از تحولات سیاسی و اجتماعی تأثیر می گیرند و بر آن تأثیر می نهند کمتر مورد توجه قرار می گیرد. در مقابل نمونه‌های نادری با محور جریان‌های مطبوعاتی، نشریات را به عنوان جزئی از این تحولات بررسی کرده‌اند و در تأیید تحلیل‌های خود از آن‌ها کمک گرفته‌اند.

نخستین کسی که به فکر گردآوری تاریخ مطبوعات ایران افتاد، مجدالاسلام کرمانی، روزنامه‌نگار مشهور عصر مشروطیت است که در روزنامه *ندای وطن* این اندیشه را با ارائه تاریخ فشرده‌ای از تاریخ مطبوعات جهان آغاز نمود و ادامه آن را که به مطبوعات ایران اختصاص داشت، به مجیرالدوله شیبانی کاشانی، همکارش واگذار کرد (پروین، ج ۱، ۱۳۷۷: ۲). ولی نخستین کسی که درصدد تدوین کتابی راجع به تاریخ مطبوعات ایران برآمد، هیاچنت لویی رابینو^۱، نایب کنسول انگلستان در رشت بود که در سال ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م با تهیه فهرستی از روزنامه‌های فارسی و مشخصات آن‌ها از قبیل محل انتشار، سال نشر و مدیر مسئول، اطلاعات مربوط به روزنامه‌های منتشره تا آن زمان را با عنوان *صورت جراید ایران و جرایدی که در خارج ایران به زبان فارسی طبع شده است*، منتشر ساخت (رابینو، ۱۳۷۲: ۵۹).

پس از این دو کوشش ناتمام، نوبت به محمدعلی خان تربیت، از رجال دوره قاجار رسید که فهرست دیگری از نام و مشخصات روزنامه‌های منتشرشده تا آن روزگار را جمع‌آوری کند. ادوارد براون، شرق‌شناس انگلیسی در سال ۱۳۳۲ ق/ ۱۹۱۴ م این فهرست را با برخی افزوده‌های خود و مطالب کتاب رابینو به زبان انگلیسی ترجمه کرد (پروین، ج ۱، ۱۳۷۷: ۳). هرچند رخدادهای سیاسی موجب خروج اجباری برخی از رجال ایرانی از وطن شد، ولی برای جمعی از ایرانیان مقیم آلمان فرصتی فراهم کرد که با انتشار روزنامه *کاو* مقالاتی در زمینه تاریخ ایران بنگارند (تقی‌زاده، ۱۳۳۹ ق: ۱۶-۱۴).

تاریخ جراید و مجلات / ایران اثر محمد صدر هاشمی در چهارجلد به معرفی روزنامه‌های ایران از آغاز تا زمان انتشار کتاب اختصاص دارد و مانند نمونه‌های قبلی به صورت الفبایی و با توضیحات مفصل است. در پاره‌ای موارد چند صفحه به معرفی یک روزنامه پرداخته است. البته جای خالی تحلیل و شناخت جریان‌های مطبوعاتی و تحولات آن در این اثر به چشم می‌خورد.

در سال‌های بعد کتاب‌های متعددی درباره تاریخ مطبوعات ایران نگاشته شده است که مهم‌ترین آن توسط مسعود برزین، جهانگیر صلح‌جو، ناصرالدین پروین و فرید قاسمی تهیه شده‌اند و هریک نقاط قوت و ضعف دارند که به میزان لازم از آن‌ها بهره‌برداری شده است. ولی پژوهش حاضر با رویکرد کتاب درسی و به منظور تدریس تاریخ مطبوعات تهیه شده و کوشش نگارنده بر آن بوده است که براساس نیاز دانشجویان به ارائه مطالب پردازد؛ که در غیراین صورت شکل کتاب حاضر بسیار متفاوت از قالب فعلی می‌شد.

۴-۱-۴ مطبوعات پیش از اختراع چاپ

دربارهٔ پیدایش مطبوعات و زمان آن دیدگاه‌های مختلفی ابراز شده است. برخی دیدگاه‌ها زمان پیدایش روزنامه‌ها را تا روم باستان به عقب می‌برند و پاره‌ای از محققان روزنامه به معنای واقعی را پدیده‌ای مربوط به سده‌های جدید و از تحولات ناشی از اختراع چاپ به شمار می‌آورند. با توجه به اینکه در فصل دوم، اختراع چاپ و نخستین روزنامه‌ها بررسی خواهد شد، در اینجا به نمونه‌هایی از خبرنامه‌هایی که می‌توان آن‌را نوعی روزنامه ویژه طبقات خاص جامعه در گذشته به شمار آورد، خواهیم پرداخت.

۴-۱-۱ نخستین روزنامه‌ها

نخستین نشریات یا خبرنامه‌هایی که توسط دولت و برای اطلاع‌رسانی در زمینه موضوعاتی مدنظر آن‌ها تهیه می‌شد، ظاهراً در امپراتوری روم باستان مورد استفاده قرار می‌گرفته است. ژولیوس سزار نخستین مبتکر این نشریه معرفی شده است که *آکتا سناتوس*^۱ یا خبرنامه مذاکرات سنا نام داشت (صلح‌جو، ۱۳۴۸: ۴۷). در حدود سال

۶۰ ق. م. نشریه دیگری به نام *آکتادیورنا*^۱ برای رجال و مشاهیر ابداع شد که تا حدودی از جامعیت برخوردار بود. انتشار خبرنامه نخست تا حکومت تیبریوس ادامه داشت، ولی خبرنامه *آکتادیورنا* مدت بیشتری منتشر شد و در دوره ضعف امپراتوری روم انتشار آن متوقف گردید (هیئت، ۱۳۳۳: ۴۸). پیش از انتشار این خبرنامه‌ها، معمولاً اخبار مهم با روش شفاهی یعنی با استفاده از جارچی به اطلاع عموم می‌رسید. آنچه موجب اهمیت این خبرنامه‌ها می‌شود، مکتوب بودن آن‌هاست که گسترش آگاهی توسط دولت‌ها را در پی داشت (صالحیار، ۱۳۵۵: ۱۷).

مطالبی که در این خبرنامه‌ها ارائه می‌شد طیف متنوعی داشت. درج اخباری از قبیل نتایج جنگ‌ها و انتصاب‌های مهم طبیعی بود، ولی احتمالاً اخبار دیگری از قبیل اعدام‌های مهم، جنگ‌های گلا دیاتوری، اعدام‌ها و ازدواج‌های مهم نیز بخشی از اخبار این خبرنامه‌ها را تشکیل می‌داد (مجیدی، ۱۳۸۲: ۱۹۱). با توقف انتشار این خبرنامه‌ها وقفه‌ای ایجاد شد ولی خلأ ناشی از این توقف با رواج کتابچه‌های اخبار^۲ و کتاب اخبار^۳ تا حدودی پر شد. این کتابچه‌ها بین ۸ تا ۱۶ صفحه داشت و بیشتر به اخبار مربوط به زندگی پادشاهان و شاهزادگان و همچنین اخبار جنگ و نظایر آن می‌پرداخت. انواع دیگری از خبرنامه‌ها نیز در سده‌های میانی رواج داشت که اطلاع دقیقی از محتوای آن وجود ندارد (همان).

علاوه بر روم، چین هم در زمینه نشر روزنامه‌های اولیه نقش مهمی بازی کرد. کاغذ در سال ۱۰۵ م. توسط *تسای لون* در چین اختراع شد و اندکی بعد با استفاده از قالب‌های چوبی کتاب‌هایی چاپ شد که زمینه انتشار اخبار، روزنامه‌های اولیه شد. روزنامه‌های چینی در سده هفتم م. و در زمان امپراتوری تانگ منتشر شد (معمدنژاد، ۱۳۵۲: ۵-۲؛ صلح‌جو، ۱۳۵۰: ۷). از نشریه دیگری به نام *تینگ پائو*^۴ نیز سخن به میان آمده است که از ۹۱۱ م. تا چندی منتشر می‌شد و به دلیل شمار کم افراد باسواد، ناچار به توقف انتشار شد (هیئت، ۱۳۳۳: ۴۸).

1. Acta Diurna
2. News Pamphlet
3. News Book
4. Teing Pao

۱-۴-۲ عوامل مؤثر بر پیدایش و توسعه مطبوعات

برای فهم بهتر عواملی که موجب پیدایش روزنامه‌ها و سایر مطبوعات شدند باید انگیزه کسانی که روزنامه‌ها را در شکل‌های ابتدایی عرضه کردند و زمینه گسترش بعدی آن‌را فراهم ساختند، بشناسیم. می‌توان به جرأت گفت این انگیزه، ریشه در تلاش انسان برای کسب خبر داشت که قدمت آن به قدمت انسان می‌رسید. درواقع انسان از روز نخست که خود را شناخت، برای پرهیز از خطراتی که محیط زندگی‌اش برای او ایجاد می‌کرد، نیاز فراوانی به کسب خبر احساس می‌نمود. سون تزو، مورخ چینی ۵۰۰ سال پیش از میلاد مسیح این نیاز را چنین بیان کرده است:

«آگاهی قبلی از حوادث و مسائل در شرف وقوع و کسب خبر و اطلاعات در زمینه آن موجب می‌شود که شاهزادگان و مردان خردمند و تیزهوش از نقل‌وانتقالات نیروها و مقاصد احتمالی و توانایی‌های دشمنان خویش مطلع گردند و با این آگاهی بهتر بتوانند به مقابله آن‌ها روند و آنان را مغلوب کنند» (صالحیار، ۱۳۵۵: ۱۰). در این اظهارنظر دولت و وظیفه‌ای که برای حراست از مرزها در برابر دشمنان برعهده دارد، تأکید شده است. درواقع دولت‌ها علاوه‌براین نقش، برای تأثیرگذاری بر افکار رعایای خود نیز تلاش می‌کردند. در این تلاش، جهت‌دادن به ذهنیت مردم یا حداقل، عبور اخبار از مسیر کنترل‌شده توسط دولت، هدف را تشکیل می‌داد (مجیدی، ۱۳۸۲: ۱۹۱). برخی حمایت و جدیت حکومت‌های مختلف برای ثبت و ضبط وقایع را نوعی تلاش برای خبررسانی برای آیندگان می‌دانند (معمدنژاد، ۱۳۵۲: ۱).

نیاز به کسب خبر از ابتدای تاریخ بشر با او همراه بوده و متناسب با تغییر و تحول زندگی او دچار دگرگونی شده است. برخی از محققان ترسیم نقوش بر دیواره غارها توسط انسان‌های نخستین را نوعی تلاش برای انتقال اطلاعات و پاسخ به این نیاز اولیه بشر خوانده‌اند (صالحیار، ۱۳۵۵: ۱۳). این تلاش‌ها پس از اختراع خط، فرصت بیشتری برای بروز یافت و تحولات دیگری چون استفاده از حیوانات در حمل‌ونقل که مبادله اخبار را سرعت بخشید بر شتاب آن افزود. با شکل‌گیری دولت‌های بزرگ و امپراتوری‌هایی چون هخامنشیان که بخش عمده‌ای از جهان آن روزگار را زیر سیطره خویش داشتند، لزوم مبادله اخبار اهمیت تازه‌ای یافت و توجه به مقولاتی مانند ایجاد راه‌های مواصلاتی، تأسیس پیک‌های خبررسان و نظایر آن را در این راستا می‌توان تحلیل نمود (معمدنژاد، ۱۳۵۲: ۱).